

BIULETYN

KOŁA MIŁOŚNIKÓW DZIEJÓW GRUDZIĄDZA
KLUB „CENTRUM” SPÓŁDZIELNI MIESZKANIOWEJ

Rok XX: 2022

Grudziądz, dnia 12.10.2022 r.

Nr 28 (752)

1296. spotkanie

Łukasz Ciemiński

Zarys dziejów Żydów w Grudziądzu oraz działalność „mądrego Abrahama z Polski”

Najwcześniejsze ślady

Kronikarz Łukasz Dawid w *Kronice pruskiej*, wydanej w Królewcu w 1814 roku, zauważył, że Żydom wzbroniono osiedlania się i uprawiania handlu na terenie całego państwa zakonnego, za wyjątkiem Torunia, gdzie mogli pojawiać się na jarmarku z okazji święta Trzech Króli, ale z koniecznością posiadania ważnego glejtu uprawomocniającego ich pobyt oraz ze specjalnym oznaczeniem, by mogli być łatwo rozpoznani pośród chrześcijańskiej społeczności. Pierwsze ślady możliwej obecności Żydów w Grudziądzu pojawiają się w przywileju Zygmunta III z 1593 roku, w którym czytamy: „należy wylapać wszystkich obcych przyjezdnych, Szkotów, Żydów lub podobnych i nałożyć na nich kary przewidziane przez konstytucje krajowe i przywileje miejskie”. Zatem w okresie przedrozbiorowym Żydzi pojawiali się w Grudziądzu jedynie okazjonalnie, bez możliwości osiedlenia się na stałe.

Początki osadnictwa

Ziemia chełmińska po pierwszym rozbiorze w 1772 roku znalazła się pod panowaniem Fryderyka II Wielkiego, który traktując Żydów w sposób merkantylny, upatrywał w ich osadnictwie możliwość osłabienia ekonomicznego kupców niemieckich. Mimo tej postawy władz, przybyło do Grudziądza w latach osiemdziesiątych XVIII wieku około 20-30 rodzin, których status majątkowy (posiadanie kapitału o wysokości co najmniej tysiąca talarów)

*Menora z Gwiazdą
Dawida*

pozwolił im na pozostanie i osiedlenie się w mieście. Przybywający do Grudziądza w XVIII wieku Żydzi zobowiązani byli do płacenia podatków, z których utrzymywano rabina, zarząd synagogi, prowadzono działania o charakterze dobroczynnym. Przybywający do pruskich miast Żydzi zobligowani byli także do płacenia podatku świeczkowego pobieranego od ilości wykorzystanych podczas uroczystości religijnych świec woskowych lub lojowych. Będąc jedną z najbardziej represjonowanych społeczności w miastach zmuszeni byli uiszczać również tzw. „biletowe” – opłatę za możliwość pobytu w miastach objętych wcześniej prawem *de non tolerandis iudaeis*, a także „koszerne” oraz podatek od uboju rytualnego przewidzianego prawem religijnym. Ustanowione w 1797 roku Generalne urządzenie Żydów w prowincjach Prus Południowych i Nowoschodnich regulowało wszystkie przejawy życia religijnego, gospodarczego i społecznego ludności żydowskiej. Jednym z pierwszych

Synagoga w Grudziądzu 1938 r., fot. H. Gąsiorowski, wł. J. Gąsiorowski.

Synagoga w Grudziądz, lata 30. XX w., fot. H. Gąsiorowski, ze zbiorów Z. Zawadzkiego.

dekretów władz pruskich było nakazanie przyjmowania Żydom stałych nazwisk – do tej pory posługiwali się oni jedynie imieniem wraz z towarzyszącym mu imieniem ojca.

Synagoga w Grudziądz, początek XX w., fot. nieznany, ze zbiorów Z. Zawadzkiego.

Zarządzenie Rejencji Kwidzyńskiej z 1845 roku szczegółowo opisywało proces zmiany nazwiska wśród grudziądzkich Żydów, który mimo tego nie chronił ich przed jawną niechęcią społeczeństwa i licznymi ograniczeniami prawnymi. Wyznawca religii mojżeszowej nie mógł zrobić kariery politycznej czy wojskowej – zmuszony był wtopić się całkowicie w społeczność niemiecką. Pomimo wszelkich niedogodności społeczność żydowska zrzeszona wokół grudziądzkiej gminy kahalnej liczyła wówczas około 136 osób. Dzięki zachowanemu spisowi członków Żydowskiej Gminy Wyznaniowej w Grudziądz z 1840 roku poznajemy nazwiska oraz profesje żydowskich mieszkańców Grudziądz. Wśród zawodów uprawianych przez

członków gminy przeważali kupcy, ale i handlarze odzieżą, destylator, doktor, nauczyciel, kantor oraz makler. Zyskując możliwie względną stabilizację warunkowaną jednak licznymi utrudnieniami grudziądzka gmina żydowska podjęła się trudu wybudowania synagogi, którą wzniesiono w 1844 roku.

Zmiana dotychczasowej, trudnej sytuacji nastąpiła po wprowadzeniu ustawy emancypacyjnej z 1847 roku, która przyznawała starozakonnym prawa obywatelskie. To uregulowanie prawne pozwalało odtąd Żydom zamieszkiwać w miastach, przyznawało im prawa obywatelskie oraz zrównała ich z chrześcijanami w prawach i obowiązkach – skasowała ponadto zakaz służby wojskowej, ograniczenia dotyczące wykonywania niektórych profesji oraz przyznawała prawo do stworzenia własnych statutów gminy zatwierdzanych przez organy państwowe.

Czasy rozkwitu

Druga połowa XIX wieku to czas stopniowego awansu społecznego przedstawicieli ludności żydowskiej, którzy znajdowali oparcie w praktykowaniu judaizmu w szeregach gminy wyznaniowej utrzymującej synagogę, cmentarz oraz budynki o charakterze oświatowym i dobroczynnym. Postępująca emancypacja doprowadziła do sytuacji, w której żydowscy mieszkańcy miast pruskich stali się częścią kultury niemieckiej, odnajdując w niej atrakcyjne dla siebie modele obyczajowe, kulturowe i społeczne przy całkowitym zachowaniu odrębności religijnej. Patent

*Synagoga w Grudziądz, lata 20.-30. XX w.,
fot. nieznany, ze zbiorów Z. Zawadzkiego.*

naturalizacyjny z 1833 roku pozwalał wnioskować im o nadanie obywatelstwa pruskiego pod warunkiem posiadania imienia i nazwiska różnego od noszonych przez chrześcijan. Żydowscy przedsiębiorcy stali się częścią elity Grudziądza, posiadali własne kamienice, zakładali banki, rozwijali przemysł – integrując się na płaszczyźnie społecznej z przeważającą liczebnie niemiecką klasą średnią.

Od końca XIX wieku odnotować możemy stopniowe zmniejszanie się populacji grudziądzkich Żydów, którzy niejednokrotnie udawali się do miast zapewniających im lepsze perspektywy, były nimi: Poznań, Gdańsk, Wrocław, Szczecin czy Berlin.

W 1921 roku w Grudziądzu zarejestrowano 297 wyznawców judaizmu, co stanowiło 0,9% ogólnej po-

pulacji mieszkańców miasta. Stopniowo zaczęli napływać ze Wschodu nowi członkowie społeczności, co zwiększyło w 1928 roku liczbę Żydów zamieszkujących Grudziądz do 545 osób. Przybycie pierwiastka osadniczego prowadziło do znacznych animozji w obrębie gminy, której dawni członkowie przywiązani byli do wypracowanych w okresie rozbiorowym form praktykowania judaizmu. Nieznane im formy praktykowania wiary przywiezione wraz z nowymi osadnikami odbierane były jako zacofane i niegodne miana kulturalnych. W 1934 roku gmina żydowska w Grudziądzu liczyła 675 Żydów, co nie jest jednoznaczne z ilością żydowskich mieszkańców miasta, gdyż w obrębie działalności grudziądzkiej gminy znalazły się i miejscowości z powiatu grudziądzkiego, części powiatu wąbrzeskiego oraz włączona w 1932 roku gmina chełmińska.

Zagłada

Po wybuchu II wojny światowej znaczna część grudziądzkich Żydów opuściła miasto, pozostałym zarekwirowano majątki już w połowie września 1939 roku. 6 września 1939 roku wywieszono obwieszczenia zobowiązujące Żydów i mischlingów (wg nomenklatury nazistowskiej osoby posiadające wśród swoich przodków osoby uznane za Żydów lub pochodzące z rodzin mieszanych) do zgłaszania się na ulicę Młyńską 19 u władz policyjnych reprezentowanych przez Gestapo. Władze okupacyjne do listopada 1939 roku usunęły z miasta ludność pochodzenia żydowskiego, z których część zginęła w wyniku masowych egzekucji w Grupie, została przewieziona do getta w Łodzi i Warszawie lub do obozu zagłady Auschwitz-Birkenau oraz Chełmnie nad Nerem.

Po 1945 roku do Grudziądza napłynęło kilkudziesięciu ocalałych z zagłady Żydów, pochodzących z różnych ośrodków na terenie kraju. Część z nich działała w bydgoskim oddziale Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego Żydów w Polsce, będącego komunistycznym odpowiednikiem gmin żydowskich. Przy całkowitym zniszczeniu synagogi, cmentarza i mykwy praktykowanie judaizmu było w najwyższym stopniu utrudnione. Statystyki z 1962 roku odnotowały jedynie 26 osób pochodzenia żydowskiego, które na zawsze opuściły miasto, a niejednokrotnie i kraj po wydarzeniach marcowych w 1968 roku.

„Mądry Abraham z Polski”

Abraham Icchak Bromberg – ostatni rabin Grudziądza – urodził się 14 kwietnia 1898 roku w Ostrowi Mazowieckiej. Był synem Natana Bromberga – chasydzkiego rabina z dynastii Gur. Po odbyciu edukacji w warszawskiej jesziwie u rabina Rafaela Ze'eva Sokołowa kontynuował edukację w Państwowym Seminarium dla Nauczycieli Religii Mojżeszowej pod przewodnictwem Szmuela Abrahama Poznńskiego – rabina Wielkiej Synagogi w Warszawie, studiując jednocześnie na wy-

dziale pedagogiki Uniwersytetu Warszawskiego. Ordynację rabinacką przyjął z rąk rabina Jehzekela Cwi Michelzona i rabina Szlomo Davida Kahany w 1925 roku. W 1926 poślubił Liwę Mosza Gurewicz a w 1930 r. objął stanowisko rabina w Grudziądzu, zamieszkując przy ulicy Fortecznej 8. Pełnił także funkcję rabina wśród żydowskich żołnierzy stacjonujących w Grudziądzu i Chełmnie. Obok działalności w syjonistycznym ruchu Mizrachi dał się poznać jako zaangażowany patriotycznie obywatel wygłaszając w grudziądzkiej synagodze okolicznościowe przemówienia w rocznice odzyskania przez Polskę Niepodległości oraz w dniu imienin marszałka Józefa Piłsudskiego. Dotychczasowe opracowania dotyczące życia i działalności rabina Bromberga kończą swoją narrację na 1939 roku. Dzięki przeprowadzonej przeze mnie kwerendzie, udało ustalić się jego dalsze losy.

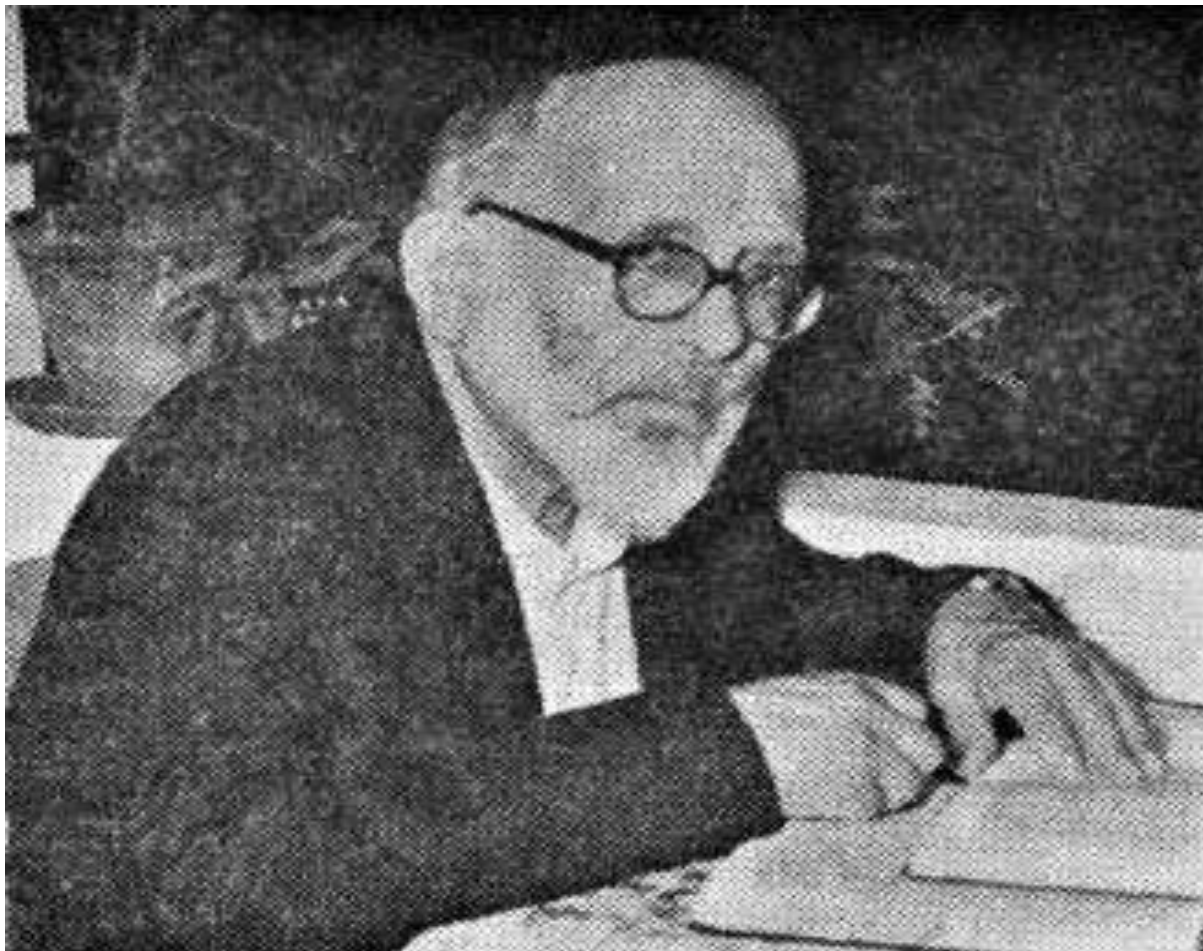
חומת ירושלם
סירושים, הערות ומראה מקומות לירושלמי
 חלק א'
מסכת סנהדרין ומכות
 מאת
אברהם יצחק ברומברג
 אברקיק נירוזאנדז (פולניה) בעת רב לצבאות פולניה

Frontypis "Mur Jerozolimy" wydanej w 1943 r. w Jerozolimie, wł. Łukasz Ciemiński.

W 1939 roku, na krótko przed wybuchem wojny opublikował swoją książkę „Moralność żydowska”, której nakład został całkowicie zniszczony podczas okupacji hitlerowskiej. Po wybuchu II wojny światowej dotarł przez Rygę, Sztokholm, Amsterdam, Brukselę, Antwerpię i Paryż do Palestyny, gdzie pełnił funkcję rabina wśród żołnierzy Polskiej Armii na Wschodzie. Posługiwał także jako rabin wśród lokalnej społeczności, zyskując przydomek „mądrego Abrahama z Polski”. Zajmował się studiami nad myślą chasydzką, które zaowocowały wydaniem 23 tomów leksykonu poświęconego temu zagadnieniu. Życiową pasją ostatniego rabina Grudziądza – Abrahama Icchaka Bromberga były studia nad Talmudem postrzeganym przez tradycję żydowską jako Tora ustna i mur, którym otoczona jest Tora pisana. Jeszcze podczas pobytu w Grudziądzu występował jako świadek w sprawie sądowej przeciwko Wiktorowi Jędrzejewskiemu, redaktorowi i wydawcy antyżydowskiego

czasopisma "Samoobrona", który szydził z judaizmu, a Talmud nazywał "spisanym przez diabła krwią i łzami nie-Żydów". Dzięki interwencji rabina grudziądzkiej gminy red. Jędrzejewski został skazany na tydzień aresztu. Talmudycznemu traktatowi Jeruzalimi poświęcił swoją książkę "Mur Jerozolimy", którą wydał w 1943 r. w Jerozolimie. Wyznał w niej, że przez lata tułaczki, otrzymania wieści o śmierci najbliższych, którzy zginęli w Zagładzie, życiowym oparciem były dla niego słowa Księgi. Zmarł w Izraelu 13 lutego 1975 roku i został pochowany na cmentarzu Sanhedrii znajdującym się w samym sercu zachodniej Jerozolimy.

Rabin Abraham Icchak Bromberg, ok. 1965 r., za Tidhar D., Encyklopedjah le-halutse ha-yiszuw u-vonaw (t. 17, s. 5152), Jerozolima 1868.

Tora.

Spis ilustracji:

1. Świecznik Menora wraz z Gwiazdą Dawida, fot. domena publiczna.
2. Synagoga w Grudziądzu, 1938 r., fot. H. Gąsiorowski, wł. J. Gąsiorowski.
3. Synagoga w Grudziądzu, lata 30. XX w., fot. H. Gąsiorowski, ze zbiorów Joachima Ambrosiusa.
4. Synagoga w Grudziądzu, początek XX w., ze zbiorów, fot. nieznany.
5. Synagoga w Grudziądzu, lata 20.-30. XX w., fot. nieznany, ze zbiorów Z. Zawadzkiego.
6. Frontysepis i strona tytułowa książki autorstwa rabina Abrahama Icchaka Bromberga "Mur Jerozolimy" wydanej w 1943 r. w Jerozolimie, wł. Łukasz Ciemiński.
7. Rabin Abraham Icchak Bromberg, ok. 1965 r., za: Tidhar, D., Encyklopedjah le-halutse ha-yiszuw u-vonaw (t. 17, s. 5152), Jerozolima 1968.
8. Zwój Tory, fot. pogładowa, źródło: domena publiczna.

(L.B.S.)

Redakcja: Tadeusz Rauchfleisz, Janusz Hinz. Logo KMDG wykonał Grzegorz H. Rygielski.